

SINTAKTIK ALOQA VOSITASI BO‘LISHGA XOSLANGAN BIRLIKLAR TAHLILI

Fayzullayeva Mohinur Nodirjon qizi

SamDU magistranti

fayzullayevamohinur683@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada so‘z turkumlarini gap bo‘laklariga ixtisoslashuvida aloqa vazifasini bajaradigan bir qancha vositalar, xususan, egalik va kelishik kategoriyalari sintaktik vazifasi tahlil qilinadi.

KEY WORDS: *So‘z turkumlari, gap bo‘lagi, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi, morfologik usul, sintaktik usul.*

Mustaqil so‘z turkumlari mustaqil ma‘no anglatadi, so‘roqqa javob bo‘ladi va ana shu xususiyatlaridan kelib chiqib, gap bo‘lagi vazifasini ham bajaradi. So‘z turkumlariga xos bo‘lgan bir qancha kategoriyalar ham mavjudki, ular orqali ma‘lum so‘z sintaktik vazifa bajaradi. Egalik kelishik, shaxs-son, zamon, mayl, ko‘plik kabi kategoriyalarning asosiy vazifasi sintaktik kategoriya sifatida namoyon bo‘lishidadir. Quyida egalik va kelishik kategoriyalariga xos bo‘lgan xususiyatlarga to‘xtalib o‘tamiz.

Egalik kategoriyasi. Shaxs-son kategoriyasi bilan uzviy bog‘liqlikda mavjud bo‘luvchi mazkur kategoriya bir vaqtning o‘zida ham shaxsni, ham sonni ifodalaydi. Shaxs-son ma‘nosini ifodalashga kishilik olmoshi moslashgan. Egalik kategoriyasi orqali shakllangan sintaktik burtunlik mazmun jihatdan turli-tuman bo‘ladi. Ushbu rang-baranglik shaxs-son, aniqlik/noqaniqlik, so‘zning kelishiklar bilan ifodalanishi, so‘zning semantikasi bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Masalan, *yuragim* so‘zshakli matn tarkibida ikki xil ma‘noda kelishi mumkin: *yuragimni ezdim, yuragingni ezding*. Shu sababli ham egalik kategoriyasiga tegishli bo‘lgan sintaktik xususiyati, albatta, so‘zning semantic mohiyati bilan aloqador. Grammatik jihatdan so‘zning sintaktik xususiyati birlamchi bo‘lib u anglatgan ma‘nolari yondosh va hamroh ma‘nolar hisoblanadi. Bu o‘rinda “shaxs-son” ma‘nosi egalik uchun yondosh, shaxs-son kategoriyasi uchun kategorial ma‘no sanaladi.

Egalik kategoriyasining sintaktik xususiyati ketma-ket kelgan ikki soʻzning biri oldin ifodalagan yoki ifodalamagan mustaqil soʻzga nisbatan aloqa hosil qilishidadir. Bundan tashqari, egalik kategoriyasi qaratqich va bosh kelishiklari bilan uzviy bogʻliqlikda ish olib boradi. egalik qoʻshimchasi bilan shakllangan soʻz qaratqich yoki bosh kelishik shaklida boʻlishi mumkin:

- Mening uyim, uyning tomi;
- Yoz vaqti, iyun oyi, ish kuni;

Baʼzi holatlarda esa bosh kelishik shakli qaratqich kelishigi shaklida ifodalanishi ham mumkin boʻladi. Tilshunoslar bu borada quyidagicha tasnifni ilgari surishadi:

Egalik maʼnosi uch xil usul bilan ifodalanadi:

1. Morfologik usul. Bunda egalik maʼnosi egalik shakli bilan ifodalanadi, ammo qaratuvchi soʻz keltirilmaydi: kitob**im**, oʻqigan**ing**, taq-tu**qi**.
2. Morfologik-sintaktik usul. Bunda egalik subyekti qaratqich kelishigida, egalik obyektiga egalik shaklida boʻladi: mening kitob**im**, sening oʻqigan**ing**, bolgʻaning taq-tu**qi**, gulning qiz**ili**.
3. Sintaktik usul. Bunda egalik subyekti qaratqich kelishigida, egalik obyektiga egalik shaklisiz boʻladi: bizning uy, bizning koʻcha.¹

Egalik kategoriyasining sintaktik vazifa bajarishi jarayonida ayrim soʻzlar tarkibida yoʻqob ketadi, masalan, kechasi, qaysi kabi. U barcha soʻz turkumlari uchun umumiy kategoriya sanaladi. Quyida egalikning bir necha soʻz turkumlarida voqelanishiga misollar keltiramiz:

Egalik kategoriyasining feʼlda voqelanishi. -gan sifatdoshi shaklidagi qurilma bilan birgalikda voqelanadi: *Uning degani, bizning kelganimiz, doʻstlarimizning yozganlari*; egalikdan oldin -lik substantive shakl yasovchi qoʻshimchasini qoʻshish bilan: *otaning kelganligini*. Bunday soʻzlar, odatda, gapda toʻldiruvchi vazifasida keladi; ikkinchi qismi harakat nomi boʻlgan qurilma bilan: *Dushman samolyoti oʻq yogʻdirib turishiga qaramasdan, hammasi roʻyobga chiqishiga, qalb boshqacha hissiyot bilan tepinishiga hayronman*. Ushbu jumlada qoʻllanilgan turishig qaramasdan – toʻldiruvchi vazifasida kelmoqda.

Egalik kategoriyasining otda voqelanishi. Ot soʻz turkumida egalik qoʻshimchalarining ifodalanishi ikki holatda amalga oshadi. 1. Qoʻshimcha bir soʻzni boshqa soʻzga bogʻlashga xizmat qiladi, bu holatda egalik qoʻshimchasini olgan soʻz oʻzidan oldin kelgan soʻzda qaratqich kelishigi kelishini talab qiladi, masalan, *mening doʻstim, uning onasi, bizning uyimiz*. Bunday holatda egalik qoʻshimchasini olgan soʻz gap tarkibida ega yoki kesim boʻlib keladi: Mening husnixatim hammanikidan chiroyli;

¹ Zamonaviy oʻzbek tili. / masʼul moharrir R.Sayfullayeva. – Toshkent, 2008. 522 b. – B.387.

Bizning maqsadimiz – kelajagi buyuk davlat qurish. 2. Egalik qo‘shimchasi qaratqich kelishigini talab qilmaydi: *Ro‘dakiy ko‘chasi, Urgut tumani, kechasi.*

Egalik kategoriyasining sifatda voqelanishi. Egalik qo‘shimchalari sifatni boshqa so‘zga bog‘lash, bir holatga mansublik, xoslik ma‘nolarini berish uchun ishlatiladi. Bunday bog‘alish orqali turli-tuman semantic ma‘nolar hosil bo‘ladi: gullarning chiroylisi, o‘quvchilar nodoni. Ega va kesimga xoslanuvchi bunday so‘zlar gapning turli o‘rinlarida kelishi mumkin, kelishik qo‘shimchalarining olishiga qarab gapda ega, kesim, to‘ldiruvchi kabi bo‘laklar vazifasida keladi.

Egalik kategoriyasining sonda voqelanishi. Bu jarayonda egalik qo‘shimchasini olgan so‘z qaratqich kelishinini olgan so‘z bilan birikadi: *kitobning ikkitasi, jamoaning o‘ntasi.* Ba‘zi holatlarda esa chiqqish kelishigidagi so‘z bilan kelishi ham mumkin: *taomlardan uchtasi, gullardan beshtasi.*

Kelishik kategoriyasining sintaktik ahamiyati. Kelishik kategoriyasi morfologiyada ham sintaksisda ham muhim kategoriya bo‘lib, uning asosi grammatik vazifasi bir so‘zni ikkinchisiga bog‘lashdir. Kelishik qo‘shimchalari so‘zlarni turlash vositasi hisoblanib, ularni gap bo‘laklariga xoslovchi asosiy kategoriya sanaladi. O‘zbek tilida 6 ta kelishik mavjud bo‘lib, quyida ularning har biri sintaktik xususiyatlariga qisman to‘xtalib o‘tishga harakat qilinadi.

Bosh kelishik vazifasi. Bosh kelishik shaklidagi so‘z gapning tarkibida tobe so‘z, istalgan gap b o‘lagi, so‘z yoki gap kengaytiruvchisi bo‘lib kela oladi. Masalan: *Ota eng ulug‘zotdir;* ushbu kelishikning asosiy sintaktik vazifasi gap tarkibida bir so‘zni ikkinchisiga bog‘lashdir. Yuqorida kesim vazifasida kelgan bosh kelishikka misol keltirildi va bu misollarni ko‘plab davom ettirish mumkin: men – talaba, onam – o‘qituvchi. Bir qancha tilshunoslar tomonidan ushbu holatga quyidagicha munosabat beriladi: Kesimda bosh kelishikni qidirish mantiqsiz, chunki, a) kesimlik kategoriyasi tarkibi murakkab bo‘lsa-da, unda kelishik shakli mavjud emas; a) kelishik kategoriyasi umumturkiy kategoriya ekan, unda kesim vazifasidagi barcha muistaqil so‘zda kelishikni qidirishga to‘g‘ri kelgan bo‘lar edi; v) kelishik kategoriyasining asosiy mohiyati oldingi so‘zni keyingi so‘zga bog‘lash ekan kesin eng oxirgi so‘z bo‘lib, undan keyin bog‘lanadigan birlik yo‘q; g) ayrim tadqiqotlarda bosh kelishik ma‘nosi va vazifasi kuchsizlanishi aytiladi. Aslida bunday kuchsizlanish shu darajadaki, kelishik mohiyati mutlaqo voqelanmaydi. Bu esa pozitsiyada kelishikni qidirmaslikni taqozo qiladi.¹

Bizningcha, bosh kelishigidagi so‘z kesim bo‘lib kela oladi. Chunki so‘zni kesimlikka xoslovchi shakllar borli, ular belgili va belgisiz shakllarda qo‘llanilib, so‘zga kesim ifodalaydigan hukmni beradi. Masalan, *“Mening ona shahrim –*

¹ O‘sha kitob, 400-bet.

Samarqand”gapida Samarqand so‘zi o‘rein-joy oti bo‘lib, bosh kelishikda ifodalangan. Unda kesimga xos hukm, xoslanish mavjud. Unda -dir kesimlik shakli qo‘shilsa ham, qo‘shilmasa ham sezilib turadi. shu sabab, bosh kelishikdagi so‘z kesim vazifasida kela oladi, deyish mumkin.

Qaratqich kelishigi vazifasi. Ushbu kelishik gapda uch xil shaklda qo‘llanadi: *daraxtning bargi, mening onam, qoshin qarosi*. Qaratqich kelishiga gapda, ko‘pincha, aniqlovchining qaratqichli aniqlovchi vazifasida keladi: Onamning sochlarini silab o‘tirsam. Ba‘zi hollarda gapning semantikkasidan kelib chiqib, kesim vazifasida kelishiga ham guvoh bo‘lamiz, bu badiiy uslubga xos holat: Vatan, to tanda jonim bor, Seningdirman, seningdirman!

Tushum kelishigi vazifasi. Tushum kelishigidagi so‘zlar, asosan, fe‘l so‘z turkumiga bog‘lanadi. Fe‘l tushum kelishigining qo‘llanilish-qo‘llanilmaslik holatiga ko‘ra o‘timli/o‘timsiz turlarga bo‘linadi. Tushum kelishigi, ko‘p holatlarda, bosh kelishik bilan o‘rin almashadi, shunday bo‘lsa-da, gapdagi vazifasi o‘zgarimasdan qoladi: Madina asarni o‘qidi – Madina asar o‘qidi.

Gapda tushum kelishigi bilan shakllangan so‘z to‘ldiruvchi vazifasida keladi: *Mana, bir umrni yashadim sensiz, qaytmas shodliklarning qaytishin kutib*. (Zulfiya) Tushum kelishigining belgisi/belgisi qo‘llanilishi uslubiyat bilan bog‘liq bo‘lib, ko‘pincha, badiiy matnlarda kelishik qo‘shimchasining qisqargan shakli qo‘llanadi.

Jo‘nalish kelishigi vazifasi. Yo‘nalganlik, xoslik va tenglashtirish -ga (-ka, -qa) jo‘nalish kelishik qo‘shimchasinin asosiy mazmujnidir. Jo‘nalish kelishigi gapda hol va to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Bir so‘zni ikkinchi so‘zga vosita ma‘nosida bog‘lasa, to‘ldiruvchi: Do‘stimga kitob sovg‘a qildim; o‘rin joyga yo‘nalganlik ma‘nosida kelsa, o‘rin holi vazifasida keladi: ukam darsdan chiqib uyga ketadi. Jo‘nalish kelishigi badiiy matnda -g‘a ko‘rinishida ham kelishi mumkin: *Oltin qafas ichra, gar qizil gul butsa, bulbulg‘a tikondek oshiyon bo‘lmas emish*. (A.Navoiy)

O‘rin-payt kelishigi. Bir so‘zni keyingi so‘zga hol va to‘ldiruvchi gap bo‘lagi shaklida bog‘lashga xizmat qiladi. -da qo‘shimchasi yo‘nalganlik va o‘rinlashganlik ma‘nolarida keladi. Qolaversa, o‘rin-payt kelishigi zamon, makon, vosita, obyekt ma‘nolarini ham ifodalaydi. Mana shu mazmuniga ko‘ra so‘zlarni gap bo‘lagiga xoslantiradi. Masalan, Menda imkoniyat yetarli; Uyga mashinada keldim (vosita); men uyg‘onganimda, hech kim yo‘q edi (payt). Hammasi muqaddas kitoblarda yozib qo‘yilgan (zamon), ko‘chada yomon odamlar ko‘p deyishadi.(makon).

Chiqish kelishigi vazifasi. -dan affiksiga ega bo‘lgan chiqish kelishiga gap tarkibida hol, to‘ldiruvchi, ega, kesim vazifalarida keladi. Albatta, gap bo‘laklariga xoslanishda semantik mohiyatdan yiroqlashib bo‘lmaydi. Faqatgina ega va kesim vazifasida kelgan chiqish kelishigining mohiyati yuzga chiqmagandek bo‘ladi.

Masalan: *Menda bunday narsalardan ko‘p; Kasalligining sababi notozaligidan. Uyalganidan gapira olmadi; Otamdan qolgan eng buyuk xazina – tarbiya!*

Unutmaslik kerakki, chiqish kelishiga, ba’zi o‘rinlarda, tushum kelishigi bilan o‘rin almashishi mumkin. Bu holat semantikada namoyon bo‘ladi: oshdan yeng – oshni yeng, *choydan iching – choyni iching*. Bunday vaziyatda gapning ma’nosig aalohida e’tibor berish kerak. Birinchi gapda butunning qismi, ikkinchisida butunning hammasi tushuniladi. Shunga qarab, gapdagi vazifasi ham o‘zgarib boraveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент, 2006. –172 б.
2. Миртожиев М. Гап бўлақларида семантик-синтактик номуносивлик. – Тошкент: Университет, 2008. –200 б.
3. Элтазаров Ж.. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро алоқаси ва кўчиши./ Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент – 2007.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. 2-том. Синтаксис. – Тошкент: Фан, 1976. – 560 б.